

İSTİDLÂL (الاستدلال)

Bir veya birden çok önermeden
başka bir önerme çıkarma,
akıl yürütme anlamında
mantık terimi.

Sözlükte “yol gösterme, rehberlik etme” anlamındaki delâlet kökünden türeyen ve “birinin rehberliğini isteme, delil arama” gibi mânalara gelen istidlâl kelimesi mantık terimi olarak “bir iddiayı ispat etmek amacıyla delil ortaya koyma” anlamında kullanılır. Günümüz Türkçe’-sinde çıkarım ile karşılanan istidlâlin Fransızca karşılığının “raisonnement” olduğunu söyleyen İsmail Fenni Ertuğrul, “inférence” teriminin daha genel bir anlama geldiğini ve istidlâl (raisonnement), istintâc (déduction), istikrâ (induction) yöntemlerinin üçünü de kapsadığını belirttikten sonra istikrâ yoluyla olan istidlâle “inférence” denmesinin daha uygun olacağını ve çoğunlukla bu mânada kullanıldığını söylemektedir (*Lugatçe-i Felsefe*, s. 355-356, 583).

İstidlâl, zihnin daha önce bilinen bir veya birden çok önermeden (kazıyye) bilinmeyen bir önermeyi sonuçlandırma, açığa çıkarma işlemidir. Diğer bir ifadeyle istidlâl, daha önce doğruluğu bilinen yahut doğru olduğu sanılan bir hüküm veya hükümlerden hareketle bilinmeyen bir hükme ulaşmaktır. Bu ise bilinmeyene ulaşabilmek için bilinen hükümleri belli bir şekilde düzenlemeyi gerektirir. Şu halde istidlâl, bir veya birkaç önermenin diğer bir önermeyi doğrudan yahut dolaylı olarak içerdiğini ispat etme işlemidir. Meselâ, “Dünya değişkendir / Her değişken yaratılmıştır” önermelerinin doğruluğu önceden bilinirse bunlardan, “Dünya yaratılmıştır” önermesine ulaşılır.

Bazı mantıkçılara göre istidlâl, zihnin tikelden tümele veya tümelden tikele ya da iki tikelin birinden diğerine intikalidir. Eğer intikal tikelden tümele yahut sebepliden sebebe olursa buna “istidlâl-i innî”, aksi olursa “istidlâl-i limmî” denir (*et-Ta’rifât*, “el-İstidlâl” md.). Meselâ bir yerden duman çıktığını görerek orada ateş bulunduğunu istidlâl etmek istidlâl-i innî, gece ateşi görüp de ondan duman çıktığını istidlâl etmek istidlâl-i limmî türündendir. Bir istidlâlde en az iki önerme vardır. Bunlardan daha önce bilinen önerme veya önermelere öncül (mukaddem, mebd), öncüller vasıtasıyla ulaşılan önermeye de sonuç (netice, dâvâ, matlûb) adı verilir.

İstidlâl bir zihin ameliyesi olduğundan çeşitli istidlâl tiplerinin araştırılması psikoloji ve mantığın ortak alanıdır. Ancak mantık, hakikat olanı ortaya koymak için kendi geçerliliği açısından farklı istidlâl tiplerini inceler; değerlerine göre sıralama yapar; sonuç veren ve vermeyen istidlâl şekillerini birbirinden ayırır. Psikoloji ise istidlâli verdiği bilginin geçerliliği veya geçersizliği yönünden araştırmayıp istidlâl yaparken zihnin nasıl bir ameliye yürüttüğünü anlamaya çalışır.

Mantık kitaplarında istidlâl ile ilgili çeşitli tasnifler yapılmıştır. Bir tasnife göre istidlâl önce vasıtasız ve vasıtalı olarak iki kısma ayrılır. İslâm mantıkçılarının “ahkâmü’l-kazâyâ” (önermeler arası ilişkiler), Batı mantıkçılarının genellikle “istidlâl” (akıl yürütme-raisonnement) bölümü içinde inceledikleri vasıtasız istidlâller bir öncüllüdür. Bu tek bir önermeden düz döndürme (aks-i müstevi-conversion simple), ters döndürme (aks-i nakız-contraposition) ve karşı olma (tekabül-opposition) ile yapılan istidlâldir. Vasıtalı istidlâle (dolaylı akıl yürütme-inférence médiat) gelince bunda sonuç önermesine ulaşabilmek için aralarında ortak bir terimin bulunduğu birden çok önermeye ihtiyaç vardır. Klasik mantıkçılar bu anlamda istidlâli kıyas (tasım-syllogisme), istikrâ (tümevarım-induction) ve temsil (benzeşim-analogie) şeklinde üç kısma ayırırlar. Bu istidlâlde zihin ya tümel (külli) hakkında sabit olan bir hükümle tikel (cüz’î) üzerine hükmeder (kıyas), ya tikel hakkında sabit bir hükümle tümel üzerine hükmeder (istikrâ), ya da aralarındaki benzerliğe dayanarak bir tikel hakkında sabit olan bir hükümle başka bir tikel üzerine hükmeder (temsil). Ancak temsilin tek başına bir akıl yürütme yolu olup olmadığı tartışmalıdır. Bazı mantıkçılara göre vasıtalı istidlâli istintac (déduction), istikrâ ve temsil kısımlarına ayırmak daha doğru olur. Çünkü istintac kıyastan daha geneldir. Her kıyas istintacdır, fakat her istintac kıyas değildir (bk. İSTINTAC).

Çoğunlukla istidlâl ile hüccet eş anlamlı terimler gibi kullanılmakla birlikte bu ikisi tamamıyla aynı şey değildir. Zira masdar kalıbında türetilmiş bir kelime olan istidlâl bir dizi zihni faaliyeti ifade eder; o da bilinmeyen bir hükmü (önerme) ortaya çıkarmak amacıyla bilinen hükümlerin düzenlenmesi ve birbirine bağlanmasıdır. Bu sebeple mantıkçılar istidlâli “maksadı ispat etmek için delil ortaya koyma” olarak tanımlamışlardır. Bu tanım, istidlâlin zihne ait bir dizi işlem (faaliyet) olduğu anlamını teyit eder. Hüccet

ise masdar değil isim olup kelime kalıbına girmiş tam, apaçık bir hükümdür. İstidlâl zihni bir faaliyet dizisini izlemesinden dolayı olgunlaşır, açıklık kazanır ve dille ifade edilir. İstidlâlin aldığı bu son şekil üzerine de hüccet ortaya çıkar.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta’rifât, “el-İstidlâl” md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 498; İsmail Fenni, *Lugatçe-i Felsefe*, İstanbul 1341, s. 355-356, 583; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1975, s. 40-41; Teo Grünberg – Adnan Onart, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1976, s. 38; Cemil Salībā, *el-Mu’cemü’l-felsefi*, Beyrut 1982, I, 67-69; Ali Sedad, *Mizânü’l-ukûl fi’l-mantık ve’l-usûl*, İstanbul 1303, s. 69 vd.; Muhammed Hâlis, *Mizânü’l-ezhân*, İstanbul 1324, s. 75; İsmail Hakkı, *Felsefe Dersleri*, İstanbul 1330, s. 152-153; Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1986, s. 177; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *Davâbi’ü’l-ma’rife*, Dımaşk 1408/1988, s. 149-155; “İstidlâl”, *MuFî*, VI, 199-201; “İstidlâl”, *DMT*, II, 155.

ABDÜLKUDDÜS BİNGÖL

□ FIKIH. Allah’ın insanlar için özlü bir rehber olarak gönderdiği Kur’an’ın dinin de ana kaynağı olması, bu ilâhî kelâmı insanlara ulaştırıp açıklayan, dinin anlaşılmasında ve yaşanmasında insanlara bilfiil örneklik eden Hz. Peygamber’in sünnetinin dinde ikinci kaynak sayılması, hem bu iki kaynağın ilke olarak kıyamete kadar din konusunda yeterli olacağı, hem de insanlara onları anlama ve onlardan hüküm çıkarma yönüyle önemli görevlerin düştüğü anlamlarını birlikte içerir. Birinci anlam nasların potansiyel yeterliliği, ikincisi ise anlama ve akıl yürütme faaliyetinin naslar açısından da zorunlu oluşudur. Bu sebeple dinî literatürde deliller nakli ve akli şeklinde iki gruba ayrılmış, ikisinin birbirini tamamlamakta olduğuna ve aradaki uyuma sürekli vurgu yapılmıştır. Bu anlayışın tabii sonucu olarak Kur’an ve hadis metinlerini anlama ve yorumlama faaliyeti diğer birçok dinî ilim dalı gibi fıkhıta da merkezî bir önem taşımış, sınırlı metinlerden hayatın bütün alanlarına ışık tutacak genel ve özel hükümlerin çıkarılması müctehidlerin temel uğraşı alanı olmuş, fıkıh usulü ilmi de bu çabanın ürünü olarak doğmuştur. Bu süreçte istidlâl kelimesi bir yönüyle fakihlerin düşünce ve çözüm üretme metotlarını, diğer yönden de mevcut çözümlerin dinin ana kaynaklarıyla irtibatlandırılması ve temellendirilmesi faaliyetini tanıtan anahtar kavramlardan biri olmuş, fıkıh literatüründe sözlük anlamına yakın biçimde “şer’î delilden hareketle bir hükme ulaşmak, varılan bir sonucu delillendirmek, delile bağımlı akıl yürütme” gibi

İSTİDLÂL

anlamlarda yaygın biçimde kullanılmıştır. Hatta delil, ictihad, kıyas, re'y, istinbat gibi terimlerle de yakın bir anlam bağına sahip bulunduğu için istidlâl kavramının zaman zaman bunlarla eş anlamlı olarak kullanıldığı da görülür. Öte yandan istidlâl kavramına fıkıh terimlerinin oluşum sürecine, dil ve mantık kurallarıyla fıkıh usulünün etkileşimine bağlı olarak dönemlere ve ilim muhitlerine göre birbirinden hayli farklı anlamlar yüklendiği, kavram etrafında çeşitli usul ve terim tartışmalarının cereyan ettiği gözlemlenmektedir. İstidlâlin fıkıh usulünün özel bir terimi olarak ele alınmasının zorluğu da bu durumdan kaynaklanmaktadır.

Esasen dinin ana metinlerine bağımlı olmakla birlikte ferdi ve serbest nitelikte bir akıl yürütme oluşuyla da dikkat çeken re'y ictihadının Hz. Peygamber'in ardından ilk üç nesil boyunca olabildiğince yaygınlaştığı, Irak ve Hicaz fıkıh ekollerinin istihzan ve istislâh anlayışıyla zenginleştiği, ancak bu gelişmenin aynı zamanda naslardan sapma kaygılarına da güç vermesi sebebiyle İmam Şâfiî tarafından sistematik hale getirilmeye ve böylece sınırlandırılmaya çalışıldığı bilinmektedir. İmam Şâfiî'nin, bütün ictihad faaliyetini hukukî meselenin çözümünde sistematik akıl yürütme şeklinde nitelendirilebilecek olan kıyastan ibaret görmesi, kıyasın da naslarda yer alan hükümlere benzerlik kurularak yapılabileceğini, müslümanın karşılaşılabileceği her problemin çözüm yoluna delâlet eden bir delilin Allah'ın kitabında bulunduğunu, ona ilişkin bilgiye de ancak nas ve istidlâl ile ulaşılabilceğini belirtmesi, istidlâl dışında dinde söz söylemenin Resûlullah'tan başka kimse için câiz olmadığını ifade etmesi, çoğu yerde de istidlâl, ictihad, kıyas ve istinbatı eş anlamlı olarak kullanması birlikte göz önüne alınırsa onun istidlâle "nastan sistematik akıl yürütme ile çıkarımda bulunma" anlamı yüklediği ve onu âdetâ kıyasla eşitlediği söylenebilir.

İmam Şâfiî'nin nas-istidlâl ayrımı sonraki dönem usulcülerinden ana hatlarıyla korunmuş olsa bile, istidlâlin kavramsal çerçevesinin klasik dönem mütekellimîn usulcülerince de hayli genişletildiği ve diğer ekol ve disiplinlerle etkileşim sonucu kavramın gerek nassa dayalı hüküm istinbatını, gerekse özel bir nassın bulunmaması halinde yapılan genel prensip ictihadını ve akıl yürütme faaliyetini kuşatan bir içerik kazandığı görülür. Sahih ve fâsid istidlâl ayrımı ve istidlâl karşıtı görüşler de esasen bu genişle-

menin muhtemel sakıncalarını önleme amacını taşır. Bir yönüyle Şâfiî'nin takipçisi sayılan İbn Hazm'ın kıyas, istihzan, re'y ve istinbata karşı çıkarken kitap, sünnet ve icmâdan sonra delil kavramına yer vermesi ve birçok istidlâl türünü icmâdan, özellikle de nastan alınan delil olarak kabul etmesi (bk. İBN HAZM), Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin istidlâli gerek şer'î gerekse akfî delillerden hüküm çıkarma metodu olarak görmesi, Cüveynî'nin beyan (kitap ve sünnet), icmâ ve kıyastan sonra dördüncü bölüm olarak istidlâle yer verip burada da istislâhı anlatması (*el-Burhân fi usûli'l-fıkıh*, II, 1113-1141), Gazzâlî'nin dördüncü asıl olarak mecazen ve nefy-i aslî (istishâb) yönüyle akıldan söz etmesi (*el-Müstasfâ*, I, 100, 315-316), İbnü'l-Hâcib'in istidlâli istishâbı da içeren üst bir kavram olarak görmesine karşılık Hanbelî usulcüsü Necmeddin et-Tûfî'nin dördüncü delil olarak istinbatı zikredip onun istidlâlden daha kapsamlı olduğunu belirtmesi (*Şerhu Muhtaşari'r-Ravza*, III, 357), usulcülerin aynı konuya farklı yaklaşımları kadar istidlâle birbirinden hayli farklı içerikler yüklediklerini de göstermektedir. Bununla birlikte istidlâlin usulcüler tarafından biri geniş, diğeri dar olmak üzere iki anlamda kullanıldığı söylenebilir.

Hanefî usulcülerinden Cessâs istidlâli, "medlûle ilişkin bilgiye ulaşmak amacıyla delâleti araştırmak ve üzerinde düşünmek" şeklinde tanımlayıp terime geniş bir içerik yükledikten sonra onu, medlûle ilişkin bilgiye götüren istidlâl ve araştırılan konu hakkında galip zanna götüren istidlâl şeklinde ikiye ayırır. Akfî konulara ilişkin delâletler üzerinde düşünmek birincisini, ictihad ise ikinci tür istidlâli teşkil eder. Bâkılânî, Ebû'l-Velîd el-Bâcî, Ebû İshak eş-Şîrâzî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, İbnü'l-Hâcib, Necmeddin et-Tûfî gibi usulcüler de istidlâle "şer'î bir hükmün delilinin aranması; nas, icmâ, kıyas veya bunların dışında bir delilden yola çıkarak bir hükme ulaşılması" şeklinde benzeri bir tanım verirler. Kelimenin dil ve mantıktaki anlamının fıkıh usulü alanına taşırılması niteliğindeki yaklaşımda istidlâl hem nassın doğrudan ve dolaylı anlamına ulaşmayı, hem de nassın kapsamı dışında kalan hususlarda arada illet bağı varsa kıyasla, yoksa maslahat ve genel prensip ictihadiyla sonuca varmayı kuşatacak bir genişliğe sahip görünmektedir. Akfî delilleri kullanmayı da içeren bu tanıtımda fıkıh usulünün özellikle de mütekellimîn ekolünün dil ve mantık, hatta kelâm ilimleriyle olan yakın ilgisinin de payı vardır.

İstidlâlin usulcüler tarafından yukarıdaki geniş anlamından ayrı olarak "hususî bir delil nevi" ya da "nas, icmâ ve kıyas dışı delil" şeklinde nisbeten dar bir anlamda da kullanıldığı görülür. İbnü'l-Hâcib, Necmeddin et-Tûfî gibi usulcülerce istidlâlin âdetâ ikinci ve terimleşen anlamı olarak verilen bu tanım Seyfeddin el-Âmidî, Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî, İbnü's-Sübkî gibi usulcülerde iyice belirgin olup onlardan sonra birçok usulcü tarafından da ifade edilmiştir. Bunlardan bazılarının istidlâli "nas, icmâ ve illet kıyası dışındaki delil" anlamında kullandıkları düşünüldüğünde bu bağlamda istidlâl, nasların zâhirinden hüküm çıkarma ile (lafzî istidlâl) lafzın mâna ve mâkulünden illet bağı kurarak hüküm çıkarma dışında kalan yolların genel adı olmaktadır. Buna göre istidlâl nassın doğrudan ve dolaylı anlatımı dışında kalan alanı doldurmaya yöneldiği için hem istishâbı hem de hukuk ekolleri arasındaki terminoloji ihtilâfları bir tarafa istihzan ve istislâh da dahil hikmet ekseninde geliştirilen genel prensip ictihadını kuşatmaktadır. Bu usulcüler arasında istidlâlin şer'î dört delil haricinde yeni bir delil sayılmasına veya delil olarak adlandırılıp onlar ölçüsünde bir işlevle donatılmasına karşı çıkanlar bulunmakla birlikte (İbnü'l-Hâcib, II, 281; Ali b. Abdülâzîz el-Meyrîni, s. 34-35) mütekellimîn metoduna bağlı birçok usulcü kitap, sünnet, icmâ ve kıyastan sonra beşinci delil olarak istidlâli zikreder. Bu bağlamda istishâb ile dil ve mantık kurallarından doğan gereklilik (telâzüm) istidlâl delilinin vazgeçilmez bir türü olarak yer alırken istihzan, mesâlih-i mürsele (istislâh), sahâbî kavli, şer'u men kablenâ gibi delil ve yöntemlerin sahih istidlâl sayılıp sayılmayacağı tartışmalıdır (Seyfeddin el-Âmidî, IV, 361-362, 367, 376, 385-394; İbnü'l-Hâcib, II, 281). Meselâ Hanefîler istihzanı, Mâlikîler mesâlih-i mürseleyi istidlâl delili olarak görmekte, hatta bazı usulcüler örf, siyak, istikrâ, iktirân, hükmü nefyeden delilin bulunması, maniin varlığı ya da yokluğu, aslî ibâha, iki şeyden az olanı almak gibi fıkıh, usul, mantık, dil bilimi vb. disiplinlerin metot ve kurallarını da istidlâlin çeşitleri arasında saymaktadır (Adudüddin el-İcî, II, 281; Şevkânî, s. 237-249).

Fıkıh ve fıkıh usulünün yanı sıra dil, mantık, kelâm ve felsefe disiplinleriyle de yakın ilgisi bulunan, âdetâ bu ilimlerin verilerinin belli amaçlarla bir sentezini teşkil eden cedel, münazara ve hilâf literatüründe de istidlâl kavramı merkezî bir

önem taşımış, özellikle cedel literatüründe kavram etrafında geniş tartışmalar cereyan etmiştir. Meselâ Cüveynî, Ebû İshak eş-Şîrâzî, İbn Akil gibi müelliflerin cedelle ilgili eserlerinin büyük bir kısmını istidlâlde dair tartışmaların oluşturduğu söylenebilir. Yine bunlardan Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî cedel ve münazara ilminde istidlâlin on beş çeşidinden söz eder, Necmeddin et-Tûfî de istidlâlî akfî, hissî, şer'î ve mürekkeb olmak üzere dört kısma ayırarak cüz'î nevileri dediği, İbnü'l-Cevzî tarafından sayılan on beş istidlâl türü hakkında bilgi verir (*el-İzâh li-kavânini'l-İştîlâh*, s. 172-200, 347; *‘Alemü'l-cezel*, s. 38-50, 82-89). Bunlar âdetâ fıkıh usulüyle dil ve mantıkta bir delil ve önermeden hüküm çıkarma yollarının sayımı niteliğindedir.

İstidlâlin dar anlamıyla tanımında "kıyas dışı delil olma" kaydı ön plana çıktığından istidlâlin kıyastan farkı da usulcülerin hayli meşgul etmiş bir konudur. İstidlâlin taşıdığı delil gösterme, zihnin bir hükümden başka bir hükme intikali gibi anlamlar sebebiyle onunla kıyas arasında yakın ve karmaşık bir ilişkinin bulunduğu söylenebilir. Hatta illet benzerliğinden dolayı aslın hükmünü fer'e taşıyarak "yeni olay hakkında hükme ulaşmak" mânasına gelen kıyasın da bir tür istidlâl olup olmadığı tartışılmıştır. Bu bağlamda usulcülerin özellikle illeti beyan, evlâ, taksim ve genel prensip (asıl) yoluyla istidlâl, karşıt anlam ve telâzüm istidlâlî gibi metotları ayrıntılı biçimde tartışmaya açtıkları görülür (Bâcî, s. 207-208, 213, 217-218; Ebû İshak eş-Şîrâzî, II, 815-820, 974; Seyfeddin el-Âmidî, IV, 362-367; İbnü'l-Hâcib, II, 281).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 498-499; Şâfiî, *er-Risâle* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1399/1979, s. 19, 25; Cessâs, *el-Fuṣûl fi'l-uṣûl* (nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî), Küveyt 1414/1994, IV, 9-10; Bâkullânî, *el-İnşâf* (nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar), Beyrut 1407/1986, s. 25; Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi uṣûli'l-fıkḥ* (nşr. Muhammed Hamîdullah), Dimaşk 1385/1965, II, 879-881, 907-915; Bâcî, *el-Minhâc* (nşr. Abdülmecîd Türkî), Beyrut 1407/1987, s. 11, 207-208, 213, 217-218; Ebû İshak eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Lûma'* (nşr. Abdülmecîd Türkî), Beyrut 1408/1988, I, 156; II, 815-823, 974; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Kâfiye fi'l-cedel* (nşr. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd), Kahire 1399/1979, s. 47; a.mlf., *el-Burhân fi uṣûli'l-fıkḥ* (nşr. Abdülazîm ed-Dîb), Devha 1399, II, 1113-1141; Gazzâlî, *el-Müstaşfa*, Bulak 1324, I, 100, 315-316; II, 306-309; Seyfeddin el-Âmidî, *el-İhkâm fi uṣûli'l-aḥkâm* (nşr. İbrâhîm el-Acûz), Beyrut 1405/1985, IV, 361-367, 376, 385-394; Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-İzâh li-kavânini'l-İştîlâh fi'l-cedel*

ve'l-münâzara (nşr. Mahmûd b. Muhammed ed-Dügaym), Kahire 1415/1995, s. 124, 170-200, 347; İbnü'l-Hâcib, *Muhtaşaru'l-Müntehâ*, Bulak 1317, II, 280-284; Adudüddin el-İcî, *Şerhu Muhtaşaru'l-Müntehâ* (a.e. içinde), II, 280-284; Tûfî, *'Alemü'l-cezel fi 'ilmi'l-cedel* (nşr. W. Heinrichs), Wiesbaden 1987, s. 38-91; a.mlf., *Şerhu Muhtaşaru'r-Ravza*, Beyrut 1409/1989, III, 357; Şevkânî, *İrşâdül-fuḥûl*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), s. 236-249; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *Ḍavâbiṭü'l-ma'rife*, Dimaşk 1408/1988, s. 149 vd.; Ali b. Abdülazîz el-Umeyrîni, *el-İstidlâl 'inde'l-uṣûliyyîn*, Riyad 1411/1990, s. 11-64.

FERHAT KOCA

□ KELÂM. Kelâm terimi olarak istidlâl, "bir hüküm veya kavramın doğruluk yahut yanlışlığını kanıtlamak için zihnin yaptığı akıl yürütme eylemi" diye tarif edilebilir. Kur'an-ı Kerim'de istidlâl kelimesi geçmemekle birlikte bunun mâzî kalıbındaki kökünü oluşturan "delle" akıl yürütme eyleminin söz konusu edildiği bir yerde kullanılmıştır (Sebe' 34/14). İstidlâl ile aynı mânada veya yakın anlamdaki tezzakkür, tedebbür, taakkul, tefekkür, i'tibar, nazar gibi kelimeler sık sık kullanılmış, özellikle İslâm'ın getirdiği mesajlar konusunda düşünüp isabetli sonuçlara varılması istenmiştir. Kur'an'da ayrıca ilim, sultan, âyet, beyyine, burhan, hüccet gibi değişik adlarla yer verilen delile büyük önem atfedilerek inanç ve düşüncenin mutlakla delile dayandırılması doğruya ulaşmanın vazgeçilmez şartı olarak görülmüştür (Yavuz, s. 48-53, 118).

Kur'an'da yer alan istidlâl yöntemleri, bir düşüncenin kanıtlanması veya yanlışlığının ortaya konulması şeklinde olur. Bir fikrin kanıtlanmasına ilişkin istidlâl yöntemlerinin başında gözlem ve deney gelir. Nitekim Hz. İbrâhîm putları kırdıktan sonra bu işi en büyüğünün yapmış olabileceğini söyleyerek kavminden ona sormalarını isteyince kavmi tecrübelerine dayanarak putların konuşamayacağını ifade etmiştir (el-Enbiyâ 21/58-67; Şehristânî, II, 51-52). Kur'an'da ispata ilişkin olarak kullanılan ikinci istidlâl yöntemi kıyastır. Basiti mürekkeple ve benzeri benzerle kıyas etmek şeklinde iki grupta toplanabilecek olan kıyas, ilâhî sıfatlara ve ölümden sonra dirilişe dair inançların kanıtlanmasında başvurulan istidlâl çeşitlerindendir. Buna göre yaratıklarda yetkin nitelikler varsa yaratıcıda yetkinliğin en üst seviyede bulunmasına, insanlar ilk defa ve yoktan yaratılmışsa onların ikinci defa da yaratılabileceğine selim aklın hükmedeceği tabiidir (İbn Teymiyye, *Muvâfakâtü şahihî'l-menkûl*, I, 14-15, 44-45;

İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 130). Kur'an'da doğru kıyasların yanında yanlış kıyasa da işaret edilerek her kıyasın doğru olmaya bileceğine dikkat çekilmiştir. Kur'an'a göre, aralarında illet benzerliği bulunmayan iki konu hakkında aynı hükmü vermek suretiyle yürütülen istidlâller yanlış kıyaslardır. Ya'küb peygamberin aynı eşinden olan çocuklarının Bünyâmin'i kastederek, "Çalmışsa daha önce kardeşi Yûsuf da çalmıştı" tarzında yaptıkları kıyas buna örnek teşkil eder (Yûsuf 12/77). Zira kardeş olmak aynı işi yapmayı gerektirmez, dolayısıyla burada bir illet benzerliği yoktur (İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 148). İspata ilişkin olarak Kur'an'da yer alan üçüncü bir istidlâl yöntemi de iki zıt düşüncüyü karşılaştırmaktır. İki zıt görüşün aynı hükmü alamayacağını belirtmekten ibaret olan bu yöntemte tevhidin ispatı ve cennete inanmanın gerekliliği üzerinde durulurken yer verilmiştir. Buna göre tek ilâha inanmanın birkaç ilâha inanmaktan ve cennete gitmeyi tercih etmenin cehennemine gitmeye razı olmaktan daha doğru olduğuna karşılaştırma yöntemiyle istidlâl edilir (el-En'âm 6/81; el-Furkân 25/15; ayrıca bk. İbnü'l-Vezîr, s. 61). Kur'an'da bir düşünce veya inancın iptal edilmesine ilişkin olarak da çeşitli istidlâl yöntemleri kullanılmıştır. Bunlar iddiaya dair delil isteme, iddianın kendisinin veya gerçeğin gerçeğe çeliştiğini belirtme, ihtimalleri tartışarak yanlış gösterme, karşı düşünce sahibini şüpheye düşürme, bilginin izâfiyetini dikkate alma gibi noktalarda toplanmaktadır (Yavuz, s. 159-181).

Hadislerde istidlâl kelimesi geçmemekle birlikte Hz. Peygamber'in hukuk ve ahlâk alanına giren insanlar arası münasebetlerde karşılaştırma ve benzetme türünden akfî muhâkemelere yer verdiği bilinmektedir. Onun benzer düşüncelerin aynı hükmü alması gerektiğine işaret eden bir istidlâlde başvurularak ebeveyni beyaz ırka mensup olan bir çocuğun farklı renkte bulunabileceğini anlatırken bazı hayvan yavrularının farklı renkte olmasını hatırlatması (Buhârî, "Talâk", 26, "Hudûd", 41; Ebû Dâvûd, "Talâk", 28) konuya ilişkin örnekler arasında zikredilir (Eş'arî, s. 92). Buhârî, İbn Abbas'ın hadislerle istidlâlde bulunduğunu belirtirken bunu aynı kelimeyle ifade etmiştir (Buhârî, "İctisâm", 24).

Kelâm tarihinde kullanılan istidlâl yöntemlerini şöylece özetlemek mümkündür: A) Mütেকaddimîn Devri. İstidlâl kavramının kelâm ilminde ilk defa Bâkullânî tarafından kullanıldığı ileri sürülmüşse de